S.S. college, Jehanabad
class - B.A Part I (Hons.)
Subject :- Psychology Paper - I
Teacher's Name - Dr. Vivek Nand Sharma
Date :- 10.08.2020

Topic — Thinking
Central and Peripheral theories of Thinking.

मनोविज्ञान के क्षेत्र में चिन्तन संबंधी अनेकानेक मनोवैज्ञानिकों के अधिक महत्वपूर्ण प्रयोगों को जानने के उद्देश्य से चिन्तन प्रमुख: दो मतों के आधार पर किया गया है जिसे हम केन्द्रीय तथा परिधीय सिद्धान्त के रूप में विभाजित करते हैं। सामान्यत: चिन्तन के संबंध में जितने भी प्रयोग किये गये हैं उनमें प्राय: सभी में किसी न किसी समस्या को प्रस्तुत किया गया है और समस्या का समाधान ढूंढने के लिए व्यक्ति को कहा गया है। इसलिए चिन्तन को समस्या समाधान प्रक्रिया भी कहा जाता है। मनोवैज्ञानिकों के बीच इस बात पर मतैक्य है कि समस्या उत्पन्न होने और उसके समाधान के बीच कुछ-न-कुछ मानसिक क्रियाएँ अवश्य होती हैं। इस संदर्भ में दो दृष्टिकोण या मत को मानने के सिद्धान्त देखने को मिलता है -

① केन्द्रीय सिद्धान्त (Central Theory)
② परिधीय सिद्धान्त (Peripheral Theory)

चिन्तन के उपर्युक्त दोनों प्रकार के सिद्धान्तों की संक्षिप्त व्याख्या करने के पहले यह देखने का प्रयास करेंगे कि चिन्तन का केन्द्रीय या परिधीय सम्बन्धी प्रयोगों के बारे में संक्षिप्त व्याख्या प्रस्तुत करता है।

चिन्तन का केन्द्रीय सिद्धान्त (Central Theory) सबसे पुराना सिद्धान्त है जो यह मानता है कि चिन्तन का आधार मानव है। चिन्तन के इस सिद्धान्त का विकास संरचनावादी मनोवैज्ञानिकों तथा गेस्टाल्ट मनोवैज्ञानिकों की विचारधाराओं की पृष्ठभूमि में किया गया। संरचनावादियों ने चिन्तन में अन्तर्निरीक्षण का सहारा देते हुए यह बताया कि चिन्तन वास्तव में एक केन्द्रीय प्रक्रिया है। इसी तरह गेस्टाल्टवादियों ने चिन्तन को समस्या का एक केन्द्रीय अवयव माना जिसे पूर्ण का विशेष महत्व दिया है। इन दोनों विचारधाराओं के आधार पर केन्द्रीय सिद्धान्त यह बताता है कि चिन्तन प्रक्रिया सभी क्रियाएँ मस्तिष्क के अन्दर होती हैं जैसे चिन्तन की प्रक्रिया में आने वाली विभिन्न क्रियाओं का संबंध मांसपेशीय तनाव से होता है। उदाहरण के लिए जब हम किसी समस्या के बारे में उधेड़बुन में लगे होते हैं तो हमारे मस्तिष्क में कुछ

SHOT ON REDMI Y3
AI DUAL CAMERA

ਸਰ ਜਾਣ ਪਾਵ ਪੈਵੇਲੋ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੇ Cortex ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਚਰਜ ਖੇਤਰ (Association areas) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਵੇਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਹੋਏ ਪਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਗਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

(i) ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ

स्वीकार नहीं करता (Shaw, 1940; Thorax 1969)।

इस तर्क उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि हकलेपन सिद्धान्त सभी दोषपूर्ण हैं। विद्वानों इन दोषों के कारण ही कहते हैं कि हकलेपन की वैज्ञानिक व्याख्या के पास कोई ऐसा प्रमाण उपलब्ध नहीं है जिसके आधार पर इस सिद्धान्त की वैधानिकता को ठोस आधार दिया जा सके।

हकलेपन सिद्धान्त के प्रवर्तक हैं William James (1890) तथा Watson (1924) के विचार से परिचित सिद्धान्त या उसे सिद्धान्त का परिपादन किया। इस सिद्धान्त के अनुसार James मानते हैं कि विचारों से क्रिया में हकलेपन की गड़बड़ी या हकलेपन परिचित उच्चारण की अधिक होना होता है और इस सिद्धान्त को एक वैज्ञानिक रूप देने का श्रेय Watson को है जिन्होंने इस सिद्धान्त की व्याख्या प्रस्तुत की और विचार के तंत्रिकी-व्यवहारी दृष्टिकोण के रूप में स्वीकार किया। इस सिद्धान्त के अनुसार कोई ध्वनि उच्चारित होता है तो एक तंत्रिकी आवेग पैदा होता है जो Cortex में पहुँचता है फलस्वरूप Cortex के भाषण संबन्धी एक प्रतिमा होती है। इस प्रतिमा के द्वारा आवेग पैदा होता जिसे श्रवणेन्द्रिय तक जाता है और फलस्वरूप क्रिया उत्पन्न होती है। इस क्रिया से प्रतिक्रिया उत्तेजित विशेष प्रतिमा होता है जो आवेग को फिर वापसी में और यह आवेग Cortex में पुनः वापस भेजा जाता है। Cortex में तंत्रिकी आवेग का आना और वहाँ से निकलना प्रतिक्रियाओं को विभिन्न प्रतिमानों के द्वारा उस क्रम को पहचाना है जिससे ध्वनियों का उच्चारण होता है और वापसी शुरू किया नहीं होती है।

इस तर्क उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि हकलेपन सिद्धान्त विचार के रूप में अनेक भ्रान्तियों से प्रभावित है। प्रभावित होकर परिचित सिद्धान्त परिचित किसी को प्रधान कारण है। परिचित सिद्धान्त स्वरूप से किसी तथा अन्य शारीरिक क्रियाओं पर भी लागू होता है। इसलिए Watson ने कहा भी है कि विचार आकृतिक भाषण (Sub-Vocal Speech) में होकर अनेक तंत्रिकी में Watson की आलोचना करते हुए यह व्यवस्था कि विचार आकृतिक स्नायुओं में अतिरिक्त कई प्रकार आकृतिक किसी अंगों में होती है जिसके Cattell की व्यवस्था की आलोचना है। Bogoslovsky (1953) ने भी अपने अध्ययनों में देखा कि परिचित किसी विचार विचार नहीं है। Shaw (1940) ने भी अपने अध्ययन में देखा कि हकलेपन किसी प्रभावों से किसी प्रकार से उसके की प्रकृति को उसके शब्दों में उसके शब्दों में उसके किसी ने भी विचार प्रयोग उपकरण हुई विभिन्न प्रकार से प्रयोग में उसके होती है। यह प्रकार उपकरण [illegible] प्रकार से [illegible]

SHOT ON REDMI Y3
ARTIFICIAL CAMERA

ਵਿਚ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦੋਨੋਂ ਅਤਿਅੰਤਾਂ ਤੇ ਹੋਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਨਿਰਣੇ ਅਤੇ ਅਪਰਿਚਿਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਸਰ ਦਾਰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੈਰਤੀਕ ਨਿਰਣਾ ਦੋ ਪੂਰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਅਧਿਐਨ ਪੱਖਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ mechanisms ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ (Vinacke, 1952)। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਪਾਰਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋਵੇਂ-ਪੱਖੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੂਰ ਹੋਵਾ ਹੈ (Ray, 1953)। ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਭੋਂ ਪੈਰਤੀਕ ਮਿਲਣੇ ਅਧਿਐਨ ਹੋਏ ਹਨ (Boaston, 1981)

ਇਸ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਪੈਰਤੀਕ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਅਪੇਖਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਪੱਧਤੀਆਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਏ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਰਹਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਤੱਥ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੱਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

(i) ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ Thurston (1952) ਅਤੇ Morgan (1943) ਨੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾ ਹੈ।

(ii) ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਸਮੂਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਅਪੇਖਾ ਮੂਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਰਹਾ ਹੈ (Vinacke, 1952)।

(iii) ਕੁਝ ਸਮਾਜੈਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਆ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਸਭੋਂ ਪੈਰਤੀਕ ਪ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰਿਜ਼ਲਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(iv) ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੈਰਤੀਕ ਨਿਰਣੇ ਅਤੇ ਅਪਰਿਚਿਤ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਜੋ ਨਿਰਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਥਾਪਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਕਈ ਅਧਿਐਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਏ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ Osgood (1953) ਦੇ ਕਥਨ ਹਨ :— "Perhaps the most reasonable view is a compromise: the development of symbolic process may require peripheral mediation which becomes telescoped to a largely central representation in the mature individual."

SHOT ON REDMI Y3
AI DUAL CAMERA